

COMIDA E FAME NO REFRANEIRO GALEGO. REFLEXIÓNS LINGÜÍSTICAS

XOSÉ A. PÉREZ BOUZA
Centro Galego de Barcelona

0. Introducción: a frase proverbial e o refrán

Cómpre, antes de calquera outra achega que poidamos facer, deslinda-lo terreo ó que nos imos referir de agora en adiante.

Non son poucas as dificultades que se nos presentan para iso, pois non eido das locucións idiomáticas cabe unha gran diversidade de estruturas lingüísticas, entre as que non é doado establecer diferencias.

O problema fundamental preséntase no momento en que tentamos clarifica-las diferencias entre os refráns unimembres, tipo *O can baila polo pan* e mailas frases proverbiais. Claro que non hai mellor maneira de obviar estes problemas que meter esas devanditas estruturas, xunto cos modismos, idiotismos ou galeguismos baixo o epígrafe de *dito*, tal como fai Ferro Ruibal (1996), por exemplo:

Estas combinacións fixas de palabras é o que se chama a sintaxe fixa ou fraseoloxía, da que forman parte o *refrán* (pensamento completo) e a *locución*, o *modismo* e a *frase proverbial* (pensamento incompleto): iso que en Galicia hai anos que se vén denominando popularmente *un dicir* ou *un dito* (Ferro Ruibal 1996: 14)

A mesma Academia Galega (1997) dános idéntica definición para o termo proverbio que para o refrán; vexámolo:

Proverbio. Frase curta e fixada, xeralmente en forma de imaxe, coa que se expresa un pensamento popular baseado nunha experiencia. (*Cando non hai fariña, sobra a peneira; Non hai sardiña que non teña espiña*). SIN. Refrán.

Refrán. 1. Frase curta de forma fixa, polo xeral en forma de imaxe, coa que se expresa un pensamento popular baseado na experiencia. *Todos cantan na voda menos a noiva, que esa quere rir e chora*. SIN. Proverbio.

Como se pode ver, abondaríalles ós autores do diccionario con

remitir nunha das entradas á outra, sen necesidade de repetírmolo texto. Este atranco material sóboo evitar Lázaro Carreter (1953), que, sen embargo, tamén identifica frase proverbial e refrán, presentando como exemplos de frases proverbiais, entre outros, os seguintes: *Dijolo Blas, punto redondo; Otro gallo me cantara; Con su pan se lo coma*. Ademais na voz *refrán* dinos que non se diferencia esencialmente do proverbio (Lázaro Carreter 1953, s.v. «refrán»).

Nós imos tentar, nembargantes, -partindo desta, sen dúbida, dificultade inicial- o deslinde entre frase proverbial e refrán, apoiándonos completamente na obra de Julio Casares (1950). Da frase proverbial pensa Casares o seguinte:

[...] es siempre algo que se dijo o se escribió, y su uso en la lengua tiene el carácter de una cita, de una recordación, de algo que se trae a cuento ante una situación que en algún modo se asemeja a lo que dio origen al dicho (Casares 1950: 190).

E do refrán dinos que é:

[...] una frase completa e independiente, que en sentido directo o alegórico, y por lo general en forma sentenciosa y elíptica, expresa un pensamiento -hecho de experiencia, enseñanza, admonición, etc.-, a manera de juicio, en el que se relacionan por lo menos dos ideas. En la mayoría de los casos las dos ideas están expresas (Id.: 192).

Para o mestre Casares, a frase proverbial arranca dun caso único e concreto, real ou finxido, e sitúase no pasado:

Tijeretas han de ser se atribuye a una mujer única en un momento también único, cuya repetición no es de esperar. (Casares 1950: 194)¹.

Na frase proverbial o proceso lingüístico creador quedou pechado unha vez forxada a frase, e a súa aplicación terá sempre o valor dunha cita.

Pola contra, o que inventa un refrán tenta formular, de xeito abstracto, é dicir, non referido a un caso particular, unha «verdade» valedoira para tódolos falantes, sen distincións temporais nin de lugar. Formalmente, o refrán amosa unha fasquía estudiada e artificiosa, aproveitando o metro, a rima, a aliteración, o paralelismo, a similitudencia, o dialoxismo e todo tipo de figuras de dicción e licencias, sen excluí-la deformación intencional das palabras, nin a dislocación da sintaxe.

A frase proverbial, pola súa parte, preséntase como unha expresión

---

¹ A substancia do conto refírea Casares unhas páxinas atrás: certo home, farto de teimar coa súa muller, empeñada en que os gabiáns de vide se tiñan que chamar tijeretas, botouna ó río. Ela, xa totalmente envolta polas augas, aínda sacaba dous dedos dunha man e xuntábaos e separábaos como símbolo das tesoiras (Casares: 191)

espontánea, se ben ás veces alguén a sacou dalgunha obra literaria antes de que se fixese popular: *Al campo, don Nuño, voy*; *Lisardo, en el mundo hay más*; *Siempre lo fue don García...*

Cre Casares que a diferenza entre refrán e frase proverbial está presente na fala familiar segundo os retrousos que acompañan a súa configuración. Por exemplo, o retrouso «como dixo o outro» utilízase no artellamento dunha frase proverbial, fronte a outros retrousos que usamos na configuración dos refráns: «Como vulgarmente se di» ou «Como adoita dicirse»..., das que facemos uso cando queremos que apareza no discurso un refrán.

De tódolos xeitos, o terreo dos ditos é tremendamente vidroso no tocante á súa clasificación. Vexámo-lo que pensa José María Romera, para remata-lo apartado da introducción dedicado a estas lixeiras precisións terminolóxicas:

La variedad de términos empleados a lo largo de la historia para referirse a lo que genéricamente denomina Iribarren dichos puede dar idea de la vidriosa ambigüedad del terreno explorado: *dichos, modismos, refranes, locuciones, frases hechas, sentencias, aforismos, tópicos, adagios, apotegmas, máximas*, son algunas de las palabras traídas y llevadas en los diccionarios y en la conversación ordinaria sin fijar a cada una un contenido preciso, que tampoco los estudiosos han puesto mucho interés en deslindar, tal vez por la inasible condición de la materia a que se refieren. Las expresiones a que atañen estos términos componen un vasto repertorio inclasificable no sólo desde un punto de vista formal, sino también desde el semántico, y es tan variada su procedencia y tan singular la historia de cada caso que para un análisis adecuado requerirían el auxilio de la historia, la etnografía, la literatura, la sociolingüística y muchas otras disciplinas que la actual tendencia a la especialización se resiste a combinar (Romera: «Estudio introductorio» a Iribarren 1962: XVI).

Dividímo-lo traballo nos seguintes cinco apartados:

No primeiro epígrafe tentamos discerni-la complexidade conceptual que subxace ó refrán, para clarificar se a súa funcionalidade de describir un feito experiencial, un ensino de calquera tipo ou un consello... se basea nun ton realista ou, sinxelamente, as súas conexións coa experiencia real constitúen un fío estreito de cara ó seu carácter exemplarizante.

O segundo apartado está dedicado a pescuda-lo tipo de suxeito que se agocha detrás dos refráns. Tendo en conta que neles asistimos a unha relación entre o dito e o posuidor, e non, como ocorre na obra literaria, a unha relación entre o posuidor e mailo receptor, remataremos dicindo que nos refráns, polo feito de termos unhas relacións non voluntarias entre as dúas partes, é lóxico supoñer que se trata dunhas conexións baseadas na produción colectiva ou anónima.

No terceiro apartado -baseándonos en recolleitas de refráns que teñen como fondo de sentido a comida e a fame-, faremos un bosquejo de clasificación temática dentro deste curto mangado de refráns.

O epígrafe cuarto dedicámolo a estudia-la lingua dos refráns, tanto desde o terreo dos recursos estilísticos coma dos propiamente lingüísticos.

Rematámo-lo traballo cunhas mínimas conclusións e mailas referencias bibliográficas.

1. *¿Realismo ou exemplaridade?*

Comecemos cunha cita de G. Torrente Ballester:

El valor objetivo de los refranes es discutible. A veces son o no pasan de ser fórmulas sintéticas de verdades obvias; otras, su alcance o sus pretensiones son de más profunda enjundia y bien escogidos y ordenados pueden servir de sostén de toda una filosofía de la vida, que a su manera expresan, encerrando un sentido, una sabiduría, o un consejo que solo de esa manera impersonal, tradicional, nos atrevemos a dar. No es nadie el que habla, sino todos; no es un saber de ahora, sino de siempre. Los refranes pierden eficacia cada vez que las cosas de este mundo cambian y adquieren para quienes las viven un sentido distinto, otra orientación (Torrente Ballester: *Prólogo* a Junceda 1996: X)

Este longo fragmento xa nos coloca en antecedentes da cosmovisión que encerran os refráns como fenómeno cultural dunha sociedade. Facendo unha utilización mínima de elementos lingüísticos, estas xoias amosan un fondo contido espiritual. Ademais, a súa utilización é allea ós problemas cos que a subxectividade tingue as nosas mensaxes, pois acubíllanse na esfera da obxectividade, do falante colectivo, da falla de autor real dos mesmos.

Do mesmo xeito, os refráns, como artellamento da sabedoría popular, posúen un nesgo de exemplarización e pedagóxico nas conversas dos falantes. Neles bosquécxase unha rede de factores conclusivos dos nosos discursos, pois os falantes acoden a eles para engadirilles firmeza e énfase de validez efectiva ós contidos transmitidos.

Este longo efecto de sentido contrasta evidentemente co seu carácter de pezas discursivas case deficitarias, baseadas en recursos expresivos que poderíamos sinalar como pobres. Isto é, os recursos literarios dos que facemos uso teñen unha presenza mínima nos refráns, artellamento que, con toda seguridade, é o que contribúe a que os refráns acaden ese fondo sentido de espiritualidade e de visión do mundo. Non deixan, nembargantes, de ser pezas perfectas para ese sentido seu de utilidade e funcionalidade discursivas, obxectivo fundamental dos falantes que as utilizan.

Parece un feito evidente que nos refráns están presentes parámetros de realismo e, ó mesmo tempo, de exemplaridade. Fixémonos nun refrán calquera no que aparece a temática da fame; por exemplo, o seguinte:

A alforxa do pobre con todo pode

Temos elementos da realidade cotiá (alforxa) coa súa funcionalidade concreta inmediata: nunha alforxa baleira caben moitas cousas. Ademais, está presente o compoñente de exemplaridade ou de reflexo dunha situación da vida nada apetecible: a condición de ser pobre. Estados e situacións vitais moi coñecidos e concretos, mais que serven para unha eficacia comunicativa que, aínda hoxe, amosa unha total pertinencia: a dicotomización da sociedade en pobres e ricos, facendo fincapé pedagóxico ou de ensinanza entre as dúas situacións.

O mesmo ocorre nos outros refráns tecidos arredor da idea da fame. Fíxémonos unicamente nalgún outro:

Cando a fame pica, sabe ben a bica

Volvemos atoparnos co aproveitamento de elementos que fan referencia a situacións da vida ordinaria. Verdade é, nembargantes, que para os nosos tempos non sería doado encontrar falantes que puidesen usalo ou interpretalo de xeito adecuado, pois, probablemente, os nosos falantes de hoxe son descoñecedores de calquera outro significado que poida te-lo substantivo *bica*, que non sexa o do coñecido biscoito, que xa forma parte dos nosos doces máis apreciados. Somos sabedores, sen embargo, de que ese non é o sentido do refrán. Trátase daquel tipo de pan que se facía na casa, cando xa non había pan do forno, feito de fariña centea e triga, xeralmente mesturadas, e de forma delgada e redonda.

En case tódolos refráns observamos que hai un aproveitamento de termos referentes a cousas da vida ordinaria, aproveitamento do que xeralmente se deduce unha ensinanza ou un consello encamiñados a mellora-la vida do contorno no que se artellan. Ademais, neles advírtese a miúdo unha concepción de vida na que, por unha parte, se está contento coa vida que fan as xentes e, por outra -nunha lectura moito máis fonda-, faise referencia á importancia que esa vida ten de cara á súa propia mellora. Isto é o que se ve, por exemplo, no seguinte refrán:

De fame non morre ninguén; de moito comer, máis de cen

Este refrán, incardinado nun discurso concreto, a maneira de illa pedagóxica e apoiatura argumentativa daquel, incide na necesidade de coñecer-las vicisitudes da vida real para así saber darlle o seu valor ó que se vai conseguindo pouco a pouco.

Ou nesoutro:

Comer e beber botan a casa a perder; durmir e folgar pódena esborrallar

onde claramente se persegue a filosofía dunha austeridade na vida, dunha pescripción baseada na aposta por unha vida afastada de todo tipo de luxuria.

Coincidimos, pois, con Gargallo e Pradilla (1997), cando escriben:

El refrany surgeix sovint del pensamen del poble, que hi condensa l'antiga saviesa fonamentada en l'observació, l'experiència i el raonament. Sol ser una frase sentenciosa, d'ús popular, de vegades al·legòrica, que relaciona generalmet dues idees. Té un carácter utilitari que ajuda l'home a millorar la vida en el seu món més inmediat. Conté un valor educatiu inmens: d'una banda, suggereix pautes de comportament sorgides de la reflexió, i, de l'altra, ens arriba a través del llenguatge amb formulacions verbals que poden ser prou elaborades (Gargallo e Pradilla 1997: 35).

2. O suxeito por defecto e o tipo de sociedade que se presupón

No mundo da paremioloxía fórmulanse cuestións tan importantes coma a do suxeito das paremias ou refráns. Non é doado un achegamento adecuado a unha tal problemática, pois non se sabe certeiraamente se nos refraneiros existe un creador individual ou, máis ben, son pezas forxadas colectivamente. Quizais esteamos diante dun problema irresoluble, pero si é verdade que a colectividade lle pon lindes ou os abre para que os refráns deixen de pasar ou pasen, respectivamente, ós saberes comúns. Ademais, aproveita estas creacións provenientes doutras culturas e moldéaa á súa maneira. ¡De que maneira, ás veces! Por exemplo, o proverbio castelán *Hocico dambico, varitas os dio padre*, deriva da máxima de Terencio *Veritas odium parit*. Sen embargo, aínda con esa absoluta deformación, cara a 1600, tódolos casteláns entendían, ó escoita-lo refrán, que o feito de canta-las verdades ós semellantes alporizábaos².

Certo é, sen embargo, que a maioría dos refráns se repite entre os distintos pobos e as distintas culturas, anque cada unha delas os aproveite para darlles unhas ou outras interpretacións, dependendo da funcionalidade que se persiga con cada unha das creacións.

Pode verse isto nas variadísimas formulacións existentes en galego e en catalán do refrán: *Nin sábado sen sol, nin moza sen amor, nin vella sen dor*, refrán que aparecía xa en 1555 na recolleita do Comendador Hernán Núñez, como segue:

*Ni sábado sin sol,
ni moça sin amor,
ni viejo sin dolor*

Fagamos referencia a algunhas das distintas versións do mesmo refrán, tanto en galego coma en catalán, recollidos en Pedrosa:

---

² Véxase Lázaro Carreter 1878=1980: 211.

Versións galegas

- *Non hai sábado sen sol, nin moza
sen amor nin vello sen dor*
- *Non hai sábado sen sol, nin romeiro
sen flor, nin rapaza sen amor*
- *Nin moza sen amor, nin vello sen dor*
- *Non hai sábado sin sol, nin romeiro sin
frol, nin dona (dama, Marica) sin amor*
- *Non hai sábado sen sol, nin romeu sen frol
nin vello sen door, nin meniña sin amor*

Versións catalanas

- *No hi ha dissabte sense sol,
ni cap vinda sense consol*
- *No hi ha dissabte sense sol, ni
viudeta sense dol, ni dozell sense
amor, ni casada sense pena, ni
prenyada sense dolor*
- *No hi ha dissabte sense sol, ni
Viudeta sense consol, ni vaixell
sense bandera, ni tristor sense
consol.*
- *No hi ha dissabte sense sol, ni
donzella sense amor, ni vell que
no hagi estat valent.*

Fagamos notar unicamente que as versións deste mesmo refrán poden alongarse ata o infinito, e no caso da lingua catalana non só fan referencia ó sábado, senón a outros días da semana. Do mesmo xeito está presente noutras moitas linguas europeas, non só nas románicas (ingl. *There is never a Saturday without some sunshine* 'Nunca hai sábado sen que luza o sol'; *The sun is always seen on a Saturday* 'O sol sempre se ve o/en sábado'³).

Parece, pois, que no fondo dos refraneiros latexa unha especie de subconsciente colectivo, do que nos falaba o estudioso freudiano da cultura Jung e que tan ben foi aproveitado en visións universalistas das manifestacións culturais e moi especialmente da literatura.

Deste xeito, o refrán nace non no intre ou acto da súa invención, senón no acto da súa aceptación e absorción pola comunidade. Disto derivase a súa irrecuperabilidade, coma a de todo o que forma parte do folclórico. Dinos Lázaro Carreter o seguinte:

Una obra literaria que no haya tenido acogida en su tiempo, que, incluso, haya permanecido inédita, puede conocer el éxito muchos años después; en cambio, un cantar o un refrán creados y no asimilados se desvanecen para siempre. Ello se debe, claro es, al modo de transmisión oral de tales productos folklóricos; y ese modo de existencia condiciona su función. Porque la literatura se dirige a receptores de cualquier tiempo y lugar, y el refrán a los poseedores -es decir, a un público que lo hace suyo- en tiempos y lugares concretos. El hecho de que muchos dichos sentenciosos aparezcan en comunidades diversas como fenómenos de préstamo, no invalida la convicción de esas comunidades, que los considera propios y hasta exclusivos. Las relaciones obra literaria-receptor y obra folklórica-poseedor,

---

³ Para este tema da uniformidade e desconformidade na estruturación dun mesmo refrán nas diferentes linguas, consúltase Pedrosa 1995: 223-249, especialmente as páxinas 239-241, que fan referencia ás variedades do galego e do catalán que enriba rexistramos.

son bien distintas, e implican funciones bien diferentes para cada uno de sus miembros. (Lázaro Carreter 1978=1980: 212).

Calquera falante dunha lingua pode tirar proveito dunha obra literaria de xeito voluntario, cando e como queira. O refraneiro, sen embargo, nun momento e nunha sociedade determinados, é asumido case que de maneira coercitiva polos membros desa colectividade, coma se fose unha necesidade de orde práctica. Practicidade da que se derivan as súas principais funcións, todas elas dirixidas á primeira de todas: a de exercer un control sobre a sociedade posuidora, na que se mestura un nesgo represivo cun carácter totalmente lúdico ou cun aspecto aliviador das mesmas represións, sobre todo da vida sexual, que o refraneiro intenta imponer.

Isto lévanos ó tema da sociedade que subxace ós refraneiros. Trátase, dunha sociedade posuidora, que seguramente vai experimentando os cambios na configuración do seu refraneiro, segundo os parámetros sociais e económicos polos que ela mesmo vai atravesando. Non é nada estraño que na actualidade a sociedade galega xa non faga uso de moitas pezas do noso refraneiro, sinxelamente porque as condicións laborais nas que tiñan o seu baseamento moitas destas pezas desapareceron ou están a caer no esquecemento pola simple evolución cultural da poboación.

Así é. Dunha sociedade fundamentada e radicada no noso rural, pasamos a unha sociedade de servicios, industrial, e que vive maioritariamente noutro ambiente distinto ó da vida rural. Por iso, o refraneiro, tal como hoxe o coñecemos, vai caendo no esquecemento, porque xa non se dan as condicións propias da súa existencia.

Os refráns nos que se fai referencia a cousas que os actuais falantes e oíntes descoñecen, non poden ter o uso que tiveron noutra etapa da nosa historia social. Non hai aínda moitos anos case todos participabamos, por exemplo, na matanza do porco, e ninguén tiña dificultade para entender un refrán coma

O caldo que non leva un pouco de unto, non está no seu punto

Pero poucos son xa os falantes novos que saiban hoxe o que é o unto do porco.

Imaxinemos, por outro lado, o difícil que pode ser que asistamos ó uso de refráns do seguinte tipo, en sociedades moito máis laicas cás de antano:

Na semana da Ascensión tres días carnes e tres días non

En fin, o uso dos refráns depende moito da sociedade que está na súa base. E é esa sociedade concreta a que potencia ou diminúe o seu uso. En concreto, a sociedade galega que serve de base ó seu refraneiro é unha sociedade fundamentalmente rural, cos seus característicos costumes e os

seus típicos labores. É, sobre todo, unha sociedade cunha visión estreita do mundo, na que se mesturan ideas de indiferencia ante o desenvolvemento diverxente doutros compoñentes desa sociedade con esa desconfianza derivada de todo o que non pertenza ó que a súa visión psíquica non é quen de acadar... Bos exemplos da visión que amosa esa sociedade das súas xeiras e labores constitúeo, por exemplo, a gran cantidade de refráns tecidos arredor do caldo, alimento de tanto arraigamento no rural da sociedade galega:

Bebe despois do caldo e manda o médico ó díaño
Caldo de tripas, moito repenicás
Caldo sen pan dáselo ó can
Canto máis unto, mellores verzas
Fixo unha vella un caldo de grelos e chupou os dedos
O caldiño ten un bo compañeiro no viño
etc., etc.

3. Referencias á fame e á comida: proposta de clasificación temática

Nunha sociedade coma a galega, baseada nunha economía case de subsistencia, ó ser unha sociedade maioritariamente rural —aunque o mesmo acontecía no traballo da mar—, é lóxico que arredor da fame e da comida se teza unha gran cantidade de refráns. Neste sentido, Ferro Ruibal (1996) bota man dun estudio de García-Sabell:

E despois de analiza-la dieta tradicional do proletariado galego, que en casos estaba por baixo das 2.000 calorías, chega a interpretar certas constantes negativas do carácter galego (a desconfianza, o escepticismo e a nugalla) como secuelas da fame; e a explicar tamén a actual obsesión de comer máis cantidade ca calidade (...), como comportamento de antigos famentos, como memoria da fame (Ferro Ruibal 1996: 33-34)⁴.

E todo isto recóllese, evidentemente, na fraseoloxía da lingua galega, que amosa unha especie de epicureísmo -quizais mellor, hedonismo- ante a vida, que se reflicte, por exemplo, de maneira moi clara na seguinte parella de refráns, recollida en Moreiras Santiso (1977: 83):

*Ben canta Marta despois de farta
Morra Marta e morra farta.*

Ou nesta outra parella, recollida en Gippini Escoda (1991: 72-73):

---

⁴ O estudio de García-Sabell, ó que faciamos referencia enriba é «Notas sobre a fame galega», en *Ensaíos*, I. Vigo: Galaxia, 1963: 191-275. Citaio Ferro Ruibal na nota 53 da páxina 34.

*Non peca de gula quen nunca tivo fartura
Rico que con fame morre, foi menos rico que probe.*

Clasificacións temáticas xa abundan nos refranceiros ou escolmas de que dispoñemos. O que pasa, sen embargo, é que estas clasificacións están feitas tendo en conta soamente -polo que eu agora mesmo podo entender- a presenza do termo que está metido, a maneira de hipónimo, no campo semántico do seu correspondente hiperónimo. Cómpre, nembargantes, -segundo creo-, intentar un tipo de clasificación que teña en conta os parámetros a que dan lugar conceptualmente os refráns, máis cós termos que os artellan. Encamiñado a este obxectivo, propoñemos aquí unha clasificación que se pode aplicar a tódolos apartados que podemos recoller en calquera das escolmas de refráns que aparecen recollidas na nosa bibliografía. Só teremos en conta os refráns que Ferro Ruibal (1987) recolle baixo o epígrafe de «comida». Ben, pois; a clasificación ou dicotomía que propoñemos ten en conta a rede conceptual tecida arredor do termo orixinario do refrán, de tal xeito que diferenciamos-los refráns de contido inmanente ou literal dos refráns de contido transcendente ou non literal. Non deixamos de recoñecer, nembargantes, que unha tal dicotomía non está mellor ubicada do que o estaría calquera outra. Apliquemos isto ós refráns que Ferro Ruibal (1987) recolle baixo os substantivos «comida» e «fame»:

A) O tema da comida.

(1) Contido inmanente:

A comida fría, estómago quente
A comida, quente; e a bebida, fría
A comida, repousada; e a cea, paseada
A muller que non come canda o seu home, ou come antes ou despois come
A muller que non ten home na abada come
Aceite, carne, pantrigo e sal, mercadoría real
Á cazola ben guisada, ¿quen lle fai mala cara?
Cal de verzas, cal de papas, ataquémo-las barazas
Cando comas a perdiz, cos dedos no nariz
Carne de hoxe, pan de onte, viño de antano / viño de cando cadre
Comer ósos da soá, barba untada e barriga va
Comida fría e bebida quente nunca fixeron bo ventre
Deben nadar en viño os caracois, as brevas e os figos

Díxolle o leite ó viño: *¡Ben chegado sexas, amigo; mais poucas veces veñas por ese camiño!*

Díxolle o leite ó viño: *¡Vente para acá, meu amigo!*
Espera un pouco, que verzas che cozo
Mesa de catalán, moita vianda e pouco pan
Non hai peor vicio có leite con tona e pantrigo
Non hai tal vicio coma a carne e o pantrigo
O cabrito, cómeo dun mes; e o año, de tres
O polo, cada ano; e o parrulo, cada tres ou catro
Viño, acedo; touciño, vello; e pan, de centeo.

(2) Contido transcendente:

A carne de óso, dente de lobo
A comida que se perde por comida, nunca é perdida
Comida fina en corpos gordos fai mal ós ósos
Tal terra andar, tal pan comer.

B) O tema da fame

(1) Contido inmanente:

Non soubemos encontrar ningún exemplo. Se ben, é posible que moitos dos exemplos que xulgamos pertencentes ó seguinte grupo poderían ser explicados desde unha perspectiva que aquí chamamos «inmanente».

(2) Contido transcendente:

A alforxa do pobre con todo pode
A boa fame non hai pan duro
A boa fame non hai pan resésigo/reseso
A fame desperta o inxenio
A malas ceas e a malos almorzos, encóllense as tripas e alárganse os pescozos
Adoece, can, porque non che dan pan
Cando a fame pica, sabe ben a bica
Cando a necesidade é moita, sabe ben a boroa
Cando como, non coñezo; cando acabo de comer, comezo a coñecer
Cando un lobo come a outro, non hai que comer no souto
Con malas ceas e malos almorzos, encóllense as tripas e alórganse os pescozos
Con malas ceas e ruíns xantares crecen os ósos e minguan as carnes
De fame non morre ninguén; de moito comer, máis de cen
Fame e espera desespera
Fame e esperar fai reloucar
Fame e frío entregan o home ó seu inimigo
Fame longa non é reparona
Fame, sede e frío meten o home no presidio

Fame, sede, miseria e frío meten o home na casa do seu inimigo
 Gando fraco todo é carrachas
 Inventa máis un famento que cen avogados
 Lobo famento non ten asento
 Na casa onde non hai fariña nin relón, todos rifan e todos teñen razón
 O ano famento sempre é longo e estreito
 O burro do xitano, en vendendo o pan, alonga o paso
 O can baila polo pan
 O famento nunca anda contento
 O lobo famento non pode estar contento
 Para a moita fame non hai pan resésigo.

Como podemos observar pola distribución dos refráns na dicotomía que propoñemos, vemos que o terreo da literalidade é o que menos se dá nestas pezas culturais, sendo a alegoría e mailos sentidos que transcenden a propia literalidade os que máis presentes se nos fan. Máis aínda: dado que a comida é unha substancia vital coa que nos atopamos cada día, non é doado encontrar refráns que fagan referencia a ela ou ó comer que vaian máis alá do que os seus termos constituíntes suxiren; pola contra, a fame é un concepto abstracto e é lóxico que a rede de refráns que o ten como alicerce sexa fundamentalmente transcendente. Así pois, a comida acadará interpretacións vencelladas ós actos concretos, sen un desenvolvemento conceptual posterior, cousa esta que si ocorre no caso dos refráns artellados arredor da fame, nos que nin sequera somos quen de salientar algún deles con sentido inmanente.

4. Descripción lingüística: estruturas e recursos que se repiten

Nos refráns atopamos un ritualismo formal semellante ó que nos presenta a lírica popular ou os romances. Son versos, e o seu ritmo e maila rima teñen unha clara función mnemotécnica. Vexamos, no que segue, as características que moitos estudiosos do folclore ou das creacións populares xa sinalaron para as pezas que nos ocupan. Veremos algunhas características do plano fónico, algunha do plano léxico e, por último, algunha do plano sintáctico:

(A) A primeira característica que todos sinalan é a importancia que nos refráns ten o compoñente fónico.

Asegura García-Page:

El componente fónico parece ser el elemento determinante en la configuración de la mayor parte de los refranes, hasta el punto de condicionar, en no pocas ocasiones, la presencia y el comportamiento de las demás convenciones. Al servicio del factor fónico se sacrifican los componentes léxicos y gramaticales: deformaciones de palabras, inversiones sintácticas,

falsos afijos, etc., tal como puede apreciarse en: Lo que a la orilla de la marea saca, se lo lleva la resaca (...), Por todo abril no te descubrir (...), etc. (García-Page 1990: 500)

Desta maneira os refráns amosan unha clara autonomía fónica, derivadas da súa forma prefixada e mais do seu carácter supostamente universal, para o que os emite, desde o punto de vista conceptual. Estamos ante un corpo autónomo, enxertado noutro fragmento de discurso, pero que non interrompe o seu desenvolvemento:

Su forma fija, prefigurada y prácticamente intengible, de un lado, y su contenido semántico, que formula aserciones indiscutibles (al menos para quien lo aduce), parecen las causas responsables de la autonomía fónica con que el refrán se introduce en la charla o en la conversación (Lázaro Carreter 1979=1980: 220).

(b) O feito de que os refráns teñan que ser facilmente recordados, por aprendidos, fai que teñan carácter versificado, unha das maneiras que contribúe a axiliza-lo traballo da memoria.

Un dos factores que mellor caracterizan esta presentación versificada é a distribución acentual, o ritmo acentual. Da mesma maneira, a disposición bimembre coas dúas cláusulas rimadas, sen que sexa preciso o isosilabismo, vai encamiñada a facer dos refráns pezas aptas para seren utilizadas en calquera momento pola memoria.

Nesta disposición bimembre das cláusulas do refrán, todo vai dirixido a sinala-lo eco da rima no corte ou pausa entre os dous elementos, e o isosilabismo dos dous membros constitúe unha cuestión de orde secundario. Neste caso, podemos citar exemplos de refráns, coma os seguintes, todos eles tomados de Ferro Ruibal (1987):

Obra comezada / xa está case acabada (hexasílabo + heptasílabo)
Trata en sardiña / e comerás galiña (pentasílabo + heptasílabo)
Vale máis corda baleira / que ruín feira (heptasílabo + pentasílabo)
Boas olas / boas sobras (tetrasílabo + tetrasílabo)
Cando é moita a cera na igrexa / está o abade de festa (enneasílabo + octosílabo)
En non comer por 'ter comido' / non hai nada perdido (enneasílabo + heptasílabo)

No tocante ó ritmo acentual, podemos observar, así mesmo, unha gran variedade no refraneiro galego. Fixémonos unicamente en dous dos seis refráns que acabamos de propoñer, pois os esquemas acentuais ofrecen unha variedade case infinita:

Boas olas / boas sobras [óoóo / óoóo]. Ritmo trocaico

Cando é moita a cera na igrexa / está o abade de festa [oóoóoóo /
oóoóoóo]. Ritmo dactílico + trocaico_dactílico.

Temos que salientar, nembargantes, que a estrutura bimembre — sen dúbida, a máis axeitada á funcionalidade dos refráns— non é a única estrutura posible. Tamén temos estruturas trimembres e, máis dificilmente, cuatrimembres (a existencia de máis membros xa dificultaría o traballo da memoria):

No setembro come e vende, / mais non sexa tanto o vender, / que non
deixes que comer
En maio inda a vella queima o tallo; / e unha miguiña que lle quedou / para
san Xoán a deixou
Alá vaias, marzo marceiro, / que aquí me quedo cos meus becerros; / agora
virá teu irmán abril, / que non sei se nos deixará vivir
Febreiro curto cos seus días vinteoito, / se duras máis catro, / non quedaba
can nin gato, / nin rato no burato.

(c) A rima —unha das variedades máis importantes do homoioteleuton— cumpre nos refráns o seu principal cometido estruturante, polo feito de que amosa ata que punto son secundarios os efectos eufónicos atribuídos á lingua literaria. Está ó servizo da consolidación e autonomía do refrán, en tanto en canto é unha mensaxe literal.

A maioría dos refráns presentan algún tipo de correspondencia rimante. Polo menos, podemos falar de rima consonante, rima aguda e rima asonante. Poñamos unha parella de exemplos para cada un dos tres esquemas:

A muller que non ten **home** na abada **come**
Comede e non xem**ades**; e, se xemedes, non com**ades**
Aceite, carne, pantrigo e **sal**, mercadoría **real**
Máis vale engul**ir** que cusp**ir**
Non hai tal **vicio** coma a carne e o pantrigo
Á cazola ben guis**ada** ¿quen lle fai mala **cara**?

A correspondencia fónica sinálase, ás veces, mediante outros procedementos. Por exemplo, mediante a repetición de palabras:

Ben come e bebe, quen **ben** traballa
Como come a **besta**, dío a **besta**
Vale máis **comer** ou comichar, que non **comer** e cobizar
Moitos pitos **moito** comen
O que **ben** come e **ben** bebe, **ben** sabe o que saber debe.

Outras veces, os efectos da rima vense multiplicados con outros medios, como é a presenza de determinados elementos léxicos que

manteñen algún tipo de relación entre si, por exemplo, a antonimia ou outros tipos de relación, coma a temporal, a locativa, etc.:

O primeiro é comer e **o derradeiro** é facer
Mellor é **pouco** engulir, que **moito** cuspir
Troita, de **hoxe**; pan, de **onte**; carne, de **antronte**
Cando como, non coñezo; **cando** acabo de comer, comezo a coñecer.

(d) Sinalemos, por fin, algunhas características léxicas e sintácticas.

No tocante ás características léxicas, temos que indicar que no refraneiro galego non se observa esa copiosa presenza de arcaísmos, dialectalismos ou estranxeirismos que se aprecia no refraneiro hispánico, mecanismo ó servizo do estrañamento da linguaxe, coa finalidade da perduración e para diferencia-lo refrán das demais mensaxes creadas.

Onde si hai coincidencia co refraneiro español é no tocante á disposición sintáctica dos elementos. Imos sinalar soamente dúas características salientables no noso refraneiro:

(1) A moi frecuente presenza do substantivo en singular sen determinante, tal como podemos ver nos seguintes exemplos:

Aceite, carne, pantrigo e sal, mercadoría real
Carne de hoxe, pan de onte, viño de antano / viño de cando cadre
Comida fina en corpos gordos fai mal ós ósos
Comida fría e bebida quente nunca fixeron bo ventre
Viño, acedo; touciño, vello; e pan, de centeo
Fame e espera desespera
Fame e esperar fai reloucar
Fame e frío entregan o home ó seu inimigo
Fame longa non é repara
Fame, sede a frío meten o home no presidio
Fame, sede, miseria e frío meten o home na casa do seu inimigo.

É evidente que a ausencia de artigo confire matices de esencialidade ó enunciado, co que se consegue unha enunciación globalizadora e universal; é esta unha teoría xeralmente aceptada; mais, no caso dos refráns, a ausencia de determinante vencéllase non tanto a esa busca de afastamento do experiencial, canto ó acadamento dunha ruptura coa lingua estándar, de cara a atoparse cunha organización propia e diferenciada da linguaxe. No fondo, todo vai encamiñado a facer máis fácil o traballo da memoria, tal como xa apuntabamos nalgún apartado anterior.

(2) Unha segunda característica salientable, dentro dos procedementos sintácticos, é a ausencia de cópula verbal nun gran número de refráns (número moito menor ca no refraneiro español):

Xaneiro ñeiro e febreiro cabriteiro
Febreiro, cabriteiro
Febreiro, cebadeiro
Polo nadal, frío cordial
Cal de verzas, cal de papas, ataquémo-las barazas.

Sen embargo, procedemento moito máis importante cá non presenza de verbo copulativo constitúeno as variadas elipses de verbos, sobre todo o impersonal *haber*, na súa forma terciopersoal *hai*; aínda así, os verbos elididos poden ser calquera dos que subxacen no contido proposicional:

A comida, repousada; e a cea paseada
Cando comas a perdiz, cos dedos no nariz
Febreiro camiseiro, nin boa meda nin bo palleiro
Febreiro, sete capas e un sombreiro
Febreiro, xeada na leira e cachopo na lareira
En san Xoán a fouce na man.

5. *Conclusións*

Nos catro apartados anteriores estivemos intentando ubica-los refráns no lugar que lles corresponden na cultura dos pobos. Apuntámo-la dificultade coa que nos enfrontamos á hora de establecer diferencias entre os refráns e outros clixés lingüísticos ou fórmulas fixadas; sobre todo, centrámonos na súa relación coas frases proverbiais, salientando o nesgo de cita que estas posúen. Xa dicíamos que estes deslindes non son nada fáciles, e, seguramente, habería que buscalos no carácter máis literario das frases proverbiais fronte ós refráns. Mais isto alongaría excesivamente o noso traballo.

Tamén abordámo-lo tema do suxeito por defecto que subxace na utilización dos refráns. Dicíamos que aínda que os refráns nacen -a fórmula de nacemento, colectiva ou individual, é, neste sentido, o de menos- nunha sociedade para «marcar» determinados terreos, prohibir certas cousas, facilita-la realización doutras, etc., a verdade é que a súa louzanía se produce sobre todo no saber da xente das poboacións rurais. Isto explica o retroceso que o refraneiro está desgraciadamente a sufrir na sociedade galega tomada no seu conxunto.

Intentamos achegar unha clasificación sistemática dos refráns -recollidos no Refraneiro popular de Ferro Ruibal- tecidos arredor da comida e da fame. Fixemos unha dicotomía moi sinxela baseada no que os propios substantivos «comida» e «fame» suxiren conceptualmente, isto é, os refráns sobre a fame caen na case súa totalidade dentro do epígrafe de «refráns transcendentales», e os refráns tecidos arredor da comida constitúen -segundo o noso punto de vista- «refráns inmanentes».

Analizamos, por fin, un estreito mangadiño de características fónicas

-as máis delas-, léxicas e sintácticas que se poden observar nos refráns. Todo isto dirixido a salienta-la funcionalidade propia dos refráns: seren pezas de fácil lembranza para a nosa memoria.

Bibliografía

a) Fontes documentais:

- Ferro Ruibal, Xesús (1987): *Refraneiro galego básico*. Vigo: Galaxia (BBCG, 16).
- Gippini Escoda, Enrique (1991): *Refraneiro galego (Escolma)*. A Coruña: Edicións do Castro, 1994³.
- Iribarren, José María (1962): *El porqué de los dichos. (Sentido, origen y anécdota de los dichos, modismos y frases proverbiales de España con otras muchas curiosidades)*. Navarra: Gobierno de Navarra, 1995⁸ [Estudio introductorio e índices de José María Romera].

- Junceda, Luis (1996): *Diccionario de refranes*. Madrid: Espasa Calpe [Prólogo de Gonzalo Torrente Ballester].
- Lázaro Carreter, Fernando (1953): *Diccionario de términos filológicos*. Madrid: Gredos, 1973³.
- Moreiras Santiso, Xosé (1977): *Os mil e un refráns galegos da muller. (Apéndice: mulleres cregos, ¿si ou non?)*. Lugo: Alvarellos, 1978².
- Real Academia Galega (1997): *Diccionario da Real Academia Galega*. Vigo: Xerais-Galaxia.

b) Estudios de referencia

- Canellada, M. J. (1983): «Para una tipología del refrán», en *Homenaje a J. M. Blecua*. Madrid: Gredos, 123-134.
- Casares, J. (1969): *Introducción a la lexicografía moderna*. Madrid: CSIC (Anejo LII de RFE).
- Ferro Ruibal, Xesús (1996): *Cadaquén fala como quen é. Reflexións verbo da fraseoloxía enxebre*. A Coruña: Real Academia Galega.
- García-Page, Mario (1990): «Propiedades lingüísticas del refrán (I)», *Epos*, 6, 499-510.
- Gargallo, José Enrique e Miquel Àngel Pradilla (1997): *El joc de la paraula. Llengua, cultura popular y refranyer a Rossell (Baix Maestrat)*. Benicarló: Edicions Alambor.
- Lázaro Carreter, Fernando (1976): «El mensaje literab», en *Estudios de lingüística*. Barcelona: Crítica, 1980, 149-171.
- Lázaro Carreter, Fernando (1978): «Literatura y Folklore», en *Estudios de lingüística*. Barcelona: Crítica, 1980, 207-217.
- Lázaro Carreter, Fernando (1979): «La lengua de los refranes: ¿espontaneidad o artificio», en *Estudios de lingüística*. Barcelona: Crítica, 1980, 219-232.
- Pedrosa, José Manuel (1995): *Las dos sirenas y otros estudios de literatura tradicional*. Madrid: Siglo XXI.
- Peira, P. (1988): «Notas sobre la lengua de los refranes», en *Homenaje a A. Zamora Vicente, I*. Madrid: Castalia, 481-489.
- Zuluaga Ospina, Alberto (1975): «Estudios generativo-transformistas de las expresiones idiomáticas», *Thesaurus*, 30, 1-48.